

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY**

**«Жұмат Тілепов және қазақ әдебиеті тарихының келелі мәселелері»
атты республикалық ғылыми-теориялық конференция
материалдарының жинағы
11 сәуір, 2014 жыл**

**Proceedings
to the republican theoretical conference
«Zhumat Tlepov and Topical issues of Kazakh Literature»
11 April, 2014**

**СБОРНИК
республиканской научно-теоретической конференции
«Жумат Тлепов и актуальные проблемы истории казахской
литературы»
11 апреля, 2014 год**

**Алматы
«Қазақ университеті»
2014**

ӘОЖ 821.512.122-0
КБЖ 83.3(5Каз)
Ж 80

Редакция алқасының төрағасы
филология ғылымдарының докторы, профессор *Қ. Әбдезұлы*

Жауапты редакторлары:
филология ғылымдарының кандидаты, профессор *Г. Қазыбек*
филология ғылымдарының докторы, профессор *А. Темірболат*
филология ғылымдарының кандидаты, доцент *Ж. Есімова*
филология ғылымдарының кандидаты, доцент *А. Асқарова*

«Жұмат Тілепов және қазақ әдебиеті тарихының келелі мәселелері:
республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы.
Алматы, 11 сәуір 2014 ж./ жауапты ред.: Қ. Әбдезұлы, Г. Қазыбек,
А. Темірболат, А. Асқарова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2014. – 162 бет.

ISBN 978-601-04-0376-5

Жинақ Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, көрнекті әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Жұмат Жұмалыұлының 70 жылдық мерейтойына орай шығарылып отыр. Кітапқа ғалымның қайраткерлік келбетін, азаматтық тұлғасын және зерттеушілік қырын танытуға арналған белгілі қоғам қайраткерлерінің, көрнекті ғалымдар мен жас буын зерттеушілердің еңбектері енгізілген.

Жинақ әдебиеттанушы мамандарға, жоғары оқу орындары студенттері мен аспиранттарына, жалпы сөз өнерін қадірлейтін оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-04-0376-5

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2014

Қалқабаева С.Ә. Халықпен ғұмырлас рухани мұраны зерделген ғалым	66
Асқарова А. Жыраулар мұрасының зергері	68
Қобланов Ж.Т., Отарова А.Н. Гибратты ғұмыр	70
Нүртілеуова С.Р. Ұстаздың ұстазы	72
Әділханова Ж. Ұжданы биік ұстаз	76
Оспанова А., Тілеубергенова Б. Жұмат Тілеповтың шығармашылық қырлары	78
Жанеке Ф. Өмірдің жолы сан тарау... (Белгілі ғалым Ж. Тілеповпен сұхбат).....	79
Ануарбекқызы Н. Біздің мақтаныш	83
Арнау өлеңдер:	
Қосан С. - АҒАҒА АРНАУ	84
Жұмағалиев М. – ЖЕТПІС ДЕГЕН ...	85
Әріп Ғ. – МІНЕЗ	86
Мұхтар С. – ҰСТАЗЫМ	87

II ӘДЕБИ МҰРА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘДЕБИ ПРОЦЕСС

Абдулина А.Б. Программа «Культурное наследие» и проблемы методики преподавания вузовского курса	89
Ержанова С. Махамбет шығармаларындағы рухани тәуелсіздік	90
Сарбасов Б.С. Сал-серілік өнердің сыры	95
Бұлдыбай А.С. Сөзінің арасына қыл сыймаған – Құланаян құлмамбет	99
Шортанбаев Ш. Асан қайғы жырларының көркемдік әлемі	103
Мекебаева Л.А., Рамазанова Ш. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әдебиеттің зерттелуі	106
Қыдырбаева А.Қ. Қиса Көпжанұлы ақындығы	109
Б.Н. Ақшалова, С.З. Серікбаева Аударманың негізгі түрлері	113
Көшекбаева А.А., Айбергенова М.Қ. Қ. Бекхожин поэзиясындағы бейнелілік сапасы	117
Халенова А.Р., Шарипова Г. Жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің өзіндік жұмыстарының тиімділігі	120
Мажитова Л.Қ. Шығармашылық тұлғаның қалыптасуындағы интеллекті түрлерін дамытудың қажеттілігі	123
Е. Artykova Using short stories to teach english language <i>al-Faraby kazakh national university</i>	127

Ақын өмірінің соңғы жылдарында қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Төле би ауданындағы, Алатаудың Қазығұрт тауымен ұштасатын тұсындағы «Бел» деген жерде тұратын туыстарына қоныс аударады. Кіндігінен жалғыз қыздан өзге ұрпақ өрбімегендіктен, іштей құса болған ақын өлең, жыр айтуды мүлде доғарып, Ташкент, Түркістан, Сыр бойындағы әулие, әмбиелерге зиярат етіп, сопылық жолға түседі. Отбасын сол «Белдегі» ағайындарына қалдырып, 1911 жылдың шамасында туған жер, атамекенін, жалғыз қызы Арзыхан мен жиендерін көріп қайту үшін Жетісуға келеді. Жол бойы сырқаттанып келген Құлмамбет Алматы қаласының шығысында 60 шақырымдай жердегі Түрген қыстағында дүние салған. Осы кезде шығарған «Батталықазыға айтқаны», «Ақырғы сөз» толғауларын тебіренбей оқу мүмкін емес.

Құлмамбет–қазақтың бай эпикалық мұрасы мен фольклорындағы суырып салмалық дәстүрін жалғаушы, әрі дамытушы. Ол қазақ, қырғыз елдерінің жырлары мен шығыс аңыздарының желісіне құрылған қисса-дастандарды көп білген. «Мың бір түн» дастанын 31 күн жырлағаны жайлы профессор М.Жолдасбеков қызғылықты деректер келтіреді [2. 167 б]

Жазушы С.Бегалин Жәкеңнің өз аузынан мына естелікті жазып алған: «Мен «Көрұғлы сұлтан» жырын Құлмамбеттен үйрендім. Бірақ бәрін жаттап алу маған оңайға түспеді. Жырды Құлмамбет екі күн, екі түн тынбай айтып отырды. Мен оның тек алғашқы жартысын ғана үйрене алдым. Сүйінбайдан үйренген «Сұраншы» мен Құлмамбеттің «Көрұғлы сұлтан» жырлары екі үлкен ақынның маған берген батасы секілді көрінеді» [3. 17 б]

Демек, Құлмамбеттің бергісі қазақ, арысы шығыс фольклоры мен әдеби мұраларының ауызша тараған нұсқаларын өз бетінше, өзгеше өрнек, көркемдік сипаттарымен жаңғырта, құлпырта жырлаған, ХІХ ғасырда ұлттық ауыз әдебиетімізгі өз тарапынан жаңа, тың эпостық жырлар мен дастан, толғаулар қосқан эпик жырау – жыршы-ақын екені даусыз.

Әдебиеттер

1. Құланаян Құлмамбет Сөзімнің қыл сыймайды арасына. – Алматы, Ана тілі, 1998. – 224 б.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 316 б.
3. Бегалин С. Сахара сандуғаштары – Алматы: Жазушы, 1984. – 360 б.

Ш.ШОРТАНБАЕВ,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
қазақ әдебиетінің тарихы және теориясы
кафедрасының аға оқытушысы*

АСАН ҚАЙҒЫ ЖЫРЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Қазақ әдебиетінде Асан, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Бұқар және т.б. жыраулардан жеткен жыр өрнектері аз зерттелген жок.

Жырау деген кім, шығармалары қандай жағдайда туған, қоғамдағы алатын орны қандай дейтін мәселелердің де басы ашық, айқын.

Бұл пікірдің өз заманының үлкен ойшылы, философ, қазақ жыраулар поэзиясының көшбасшыларының бірі, шешен, ақылгөй әулие Асан Сәбитұлына да қатысы бар екендігі күмәнсіз. Ел арасында Асан қайғы атанып кеткен жыраудың қазақ әдебиеті тарихында алатын орны, әдеби мұрасы жөнінде әдебиетші-ғалымдарымыздың еңбектерінде біршама айтылады.

Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, Х.Сүйіншәлиев, М.Мағауин, Қ.Өмірәлиев, С.Негимов, Қ.Сыдықов, Ж.Тілепов, Р.Тұрысбеков, Қ.Мәдібаева еңбектерінде жырау мұрасы әр қырынан сөз болды. Дегенмен жырау мұрасы толығымен зерттеліп болды деу әлі ерте.

Уақыт өткен сайын Асан мұраларын жаңаша қырынан тану, ғылыми жүйелілікпен таразылау, оның табиғатын, өзіндік өрнектері мен ерекшеліктерін терең зерттеп, жан-жақты зерделеу, ғылым мен білімнің бүгінгі жетістіктері талаптары тұрғысынан жаңаша пайымдау қажеттігі де анық аңғарылып отыр.

Асан Қайғының бізге жеткен мұрасы тым аз. Соған қарамастан оның жыраулар поэзиясында алатын орны ерекше.

Көңіл тоқтатып зерделейтін болсақ, мәселе жырау шығармаларының көлемінде емес, дүние-жалған, фәни мен бақи туралы философиялық ойларының тереңдігінде, көркемдік деңгейінің биіктігінде жатыр.

Өз заманының кейпін көз алдымызға әкелетін Асан қайғы толғауларының қайнар көзі тарих тереңінен сыр тартып, ескі замандарға жетелейтін көне әдебиетімізден бастау алатыны даусыз.

Жыраулар поэзиясындағы дәстүрлі сарындар Асан шығармаларында да молынан кездеседі. Мысалы, хандық үкіметті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру, адам, оның өзі мен ісінің сәні, өмірі мен өлімінің мәні айналасындағы толғаулар Асан қайғының жыраулық өнерінің асыл арқауы болып табылады.

Асан қайғының жырлары белгілі бір түйдекпен айтылып, бір бағыттағы пікір төңірегінде, не анық сезілер әлдебір жалғасып, ұласа дамып жатқан толғаныс маңында шоғырланған. Мысалы, «Көлде жүрген қоңыр қаз» деп басталатын толғауда барша ойдың басын біріктіріп тұрған күш – «Қазірін не білсін» деп қайталанып келіп отыратын тармақ болса, «Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің» дейтін толғаудың өзегін ұстап тұрған күш, ой, яғни тәубаға, татулыққа шақырған насихат.

Асан шығармаларындағы тармақ саны да әр түрлі. «Құйрығы жоқ, жалы жоқ» немесе «Таза мінсіз асыл тас» туындылары сегіз тармақтан тұрса, «Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің» толғауы 40-қа жуық тармаққа созылған. Біздің ойымызша, Асан толғауларының тармағына бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарап, қосып не ажыратып, әйтеуір, әлденеше шумақ жасауға талпынудың қажеті аз. Тармағы аз болсын, көп болсын, жыраудың тасыған өзендей арынды ойы кейде жалғыз шумаққа сыйып кететін болса, кейде тұтас бір толғауға да сыймай, әр тармақты керней түсіп, енді болмаса арнадан асып төгілердей әсер қалдырады. «Өлеңді ұзынды-қысқалы тармақтарға құру және екпінге мән беру жырау поэзиясының ішкі мазмұнының қажеттерінен туған. Жырау туындыларындағы әр рух, зор пафосты беруде таза 7-8 буыннан немесе 11 буыннан құралған өлеңдер тарлық көрсетер еді», - дейді М. Мағауин. Дұрыс айтылған пікір. 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған Асан толғаулары екпінді. Бірақ бұл екпін дыбыстық құбылыс емес, жеке дара табиғаты бөлек көркемдік-эстетикалық категория. Дәлірек айтсақ, бұл жерде ойдың екпіні, ойдың лықсып сыртқа теуіп тұрған тегеуріні бар. Сондықтан тармақтың 7 немесе 8 буынды болуы ойды серпінді, тегеурінді күйде толғауға өте-мөте ыңғайлы, оңтайлы секілді болып көрінеді.

*Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.*

Асан жырау жырдың қасиетін ашатын ұтымды, ұтқыр бейнелеу құралдарын дәл тандап қолданады.

Жыраудың шығармашылық ойлау қуаты мен даралығы тілге тиек болып отырған тастың таза, мінсіз, асыл екендігінде де емес, оның су түбінде жататындығымен де байланыссыз. Жырау шығармасының қуат-күші әр жұп тармақта түйінделген ойдың әр келесі бір жұп тармақта айтылатын ойға қанаттас өріліп, біртіндеп күрделі поэтикалық

тұтастыққа ұласуында. Жырау өнерінің таза мінсіз де асыл қасиетінің ажары осы тұста ашылады. Екі тармақ аясында ұйыған ойдың маңызы мен мәні жырау өнерінің осындай тереңі мен осындай биігінде ғана жарқырап танылады.

Асанда көне түркі поэзиясынан келе жатқан бір ұйқас бар, ол – өлеңінің бастапқы сөздерінің ұйқасуы. Жырау бұл көркемдік әдісті ұтымды қолданған. Мұны, әсіресе «Құйрығы жоқ, жалы жоқ» дейтін толғауындағы «құлан, жылан», немесе «таздар, қаздар» дейтін сөздердің ұйқасып келуінен байқауға болады.

Жырау өлеңдері айшықтауға да кедей емес.

Мысалы:

*Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған,
Асыл шырын сөз ғаріп.*

Мұнда кезекті қайталаудың шебер үлгісі байқалады. Жыраудың мұрасында көркем әдебиеттегі параллелизм әдісінің психологиялық, синтаксистік түрлері де шебер пайдаланылған:

*Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.*

Мұнда психологиялық параллелизмнің озық үлгісі бар. Құлан мен жыланды қатар қою арқылы біртұтас поэтикалық бейне тудырып тұрған жолдардан синтаксистік параллелизмнің сарыны сезіледі.

*Құйрығы жоқ, жалы жоқ,
Құлан қайтіп күн көрер?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қайтіп күн көрер?!*

Асан қайғы шығармаларында жыраулар поэзиясында жиі кездесетін дәстүрлі көркемдік бейнелеу тәсілін дамыту да бар. Мысалы, «Ай, хан, мен айтпсам, білмейсің» толғауы бұл сөзімізге толық дәлел бола алады.

*Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін түледі.
Аққу – құстың төресі,
Ен жайлап көлді жүреді, -*

дейтін салыстыру, ұқсату, ішінара ауыстыру, алмастыру арқылы суреттеу, қорытынды жасау Асан қайғыдан кейінгі жыраулар поэзиясынан берік орын алып, дәстүрге айналды.

Жырау поэзиясының тілі бай. Метафораға, тенеуге, айшықты сөз тіркестеріне толы. Бұл заманда не ғаріп» толғауының кез-келген жолы келісті суреттерге, бейнелі, тапқыр теңеулерге, оралымды сөз тіркестеріне толы.

«Құладың – құстың құлы, аққу – құстың төресі» деуі, яғни құладыңды құстың құлына, аққуды құстың төресіне балауы, қатар қоюы немесе «Ашу – дұшпан артынан, Түсіп кетсең қайтесің» деп ашуды дұшпанға балауы жырдың мән-мазмұнын, көркін аша түседі.

*Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың...*

Метафоралық тәсіл бұл жерде де байқалып тұр.

*Жайлы орынды жат басқан,
Жерді көрмей кетпекпін.*

Бұл жерде жат сөзі метономияның жақсы көрінісі емес пе? Дауыссыз дыбыстардың бірнеше мәрте қаталануы өлеңге ерекше ойнақы екпін беріп, әрі мән-мазмұнын аша түседі.

Мысалы:

*Елбең-елбең жүзгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген.*

немесе,

*Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін,
Қырда жүрген дуадақ,
Сөз қадірін не білсін.*

немесе,

*Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды.
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.*

Дыбыс қайталанушылық өте сәтті қолданылған, соның нәтижесінде толғау үні асқақтап, жыраудың қайғы сарынымен ұласып жатқан ұлан ойына ұлан-ғайыр байлық, мән мен мағына байлығы дарыған. Көненің үзілмей жаңа әдебиетпен жалғасуында Асан қайғы мұраларының алтын көпірдей өз орны, өз үлесі бар.

Ендеше, белгілі бір тарихи дәуірде туып, ғажайып жыр үлгілерін, философиялық толғау-өсиеттерін қалдырған Асан қайғы шығармалары да біздің зерттеу нысанымыз болып қала бермек.

Л.А. МЕКЕБАЕВА,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
қазақ әдебиетінің тарихы және теориясы
кафедрасының доценті, ф.ғ.к.;*

Ш. РАМАЗАНОВА,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
мемлекеттік тіл кафедрасының доценті, ф.ғ.к.*

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

XX ғасыр басындағы қазақ қаламгерлері өмірден үйренумен бірге әр түрлі ізденістерді де бастан кешті. Тәжірибе жинақтады, жаңа да ірі тәсілдерді шығармашылықпен меңгерді. Әлем және орыс әдебиеттерінің үздік үлгілерінен өнеге алу процесі өркендеп, әдеби-мәдени байланыстар терендей түсті.

Қазақ прозасының даму жолынан әр алуан тақырыптарды көркемдікпен игеру бағытындағы ізденістерді әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми бағыттарынан көреміз. Себебі бұл бүгінгі өзекті тақырыптардың бірі деп есептеледі. Халық өміріндегі саяси-әлеуметтік істердің әдеби-эстетикалық тұрғыдан меңгерілуі,